

Особистість як духовно-екзистенційна основа людського буття

A Personality as a Spiritual-Existential Foundation of Human

Existence

У вітчизняній філософії ХХ і ХХІ століття різні аспекти проблеми людини були предметом чисельних досліджень. Сьогодні, в умовах глибокої кризи цінностей, яку переживає українське суспільство, очевидною є важливість проблеми духовного самовизначення та самореалізації особистості, усвідомлення надособистісних смислів і цінностей буття. За декілька останніх десятиліть проблематика духовного становлення особистості була представлена низкою дисертаційних досліджень Н.Іордакі, Г. Нестеренко, Н. Загурської, Н. Ємельянової, М. Макарця, А. Семенова, В. Тертичної, В. Закревського, С. Лозниці, Е. Коваленко, В. Колесникової, Л. Теліженко та ін.

Для того, щоб виявити деякі особливості функціонування особистості як духовного утворення, з'ясуємо наступні питання. Що включає в себе категорія «особистість»? Що є умовою саморозвитку? Що передбачає самореалізація особистості? Яким чином причетні поняття «аскетизм» та «богошукання» до духовного становлення особистості? Для відповіді на ці питання слід звернутися до здобутків наших сучасників у дослідженнях проблеми саморозвитку, самореалізації, самовдосконалення людини.

На думку В.С.Ларцева, поняття «особистість» найповніше втілює в собі найістотніші риси того певного типу людей, яким притаманна невгамовна біосоціальна активність, трансцендентне прагнення до свободи, особиста незалежність та творча діяльність в різних сферах суспільного буття, значущість персонального внеску в перетворення навколишнього світу, самоусвідомлення моральної і правової відповідальності.

Автор говорить про таке поняття, як «генотип особистості», зазначаючи, що йдеться насамперед про сформоване на основі своєрідності соціоприродних умов і життєвих обставин становлення людини в епігенезі унікальне поєднання загальнолюдських (універсальних) та особливих етнічних й суто індивідуальних якостей і звичок, що постійно спонукає її до творчого самопрояву в різних сферах суспільного буття.

Індивідуальна рефлексія як погляд людини на саму себе і на своє оточення збоку, що підсумовує її найпростіше виокремлення з тієї чи іншої соціальної спільності, виконала свою рододопоміжну місію при появі *homo sapiens* у процесі антропосоціогенезу і при цьому послужила першопричиною становлення і розвитку культурної рефлексії як механізму перетворення людини в особистість, внаслідок чого історія походження людини була доповнена логікою становлення особистості [4].

Виділяючи об'єктивні і суб'єктивні фактори формування особистості, В.С.Ларцев зазначає, що вони є тісно взаємопов'язаними і взаємообумовленими, адже сила дії і вплив об'єктивних факторів багато в чому залежить від суб'єктивних, від усвідомлення людиною себе і своєї ідентичності, здатності змінюватися і змінювати несприятливі умови існування [5].

На думку науковця, особистість постає основним носієм, джерелом і головним способом існування цивілізаційних типів: саме особистість приводить в дію певні цивілізаційні риси, фактори і атрибути, втілює сутність цивілізації. У цьому сенсі саме західний та східний особистісний типи відтворюють два особливих модуси (і моделі) особистісного розвитку. Східній духовній традиції притаманне домінування надособистісного начала, яке є джерелом гармонії і мудрості. Східному типу особистості притаманне відчуття єдності з природою, соціумом, Всесвітом. Захід є виразним прикладом виокремлення особистісного начала, автономізації особистості, секуляризації її свідомості, індивідуалізації та індивідуалізму. Персоналістична спрямованість є варіантним соціокультурним фенотипом Заходу. Його

глибинний зміст вкорінений в християнській антропології та аксіології. Взаємопроникнення цивілізаційних світів збагачує культури, формує нову соціокультурну ситуацію в світі. Воно окреслює перспективу свідомого конструювання процесу розвитку особистісної універсальності, поєднання особистісної динаміки і інноваційності, властивої західному типу особистості, з притаманною східному типу особистості емоційною врівноваженістю, гармонією і почуттєвою культурою. Сучасне розуміння соціального прогресу все більше повинне узгоджуватися з новою моделлю особистості, що поєднує позитивний досвід східної та західної культур і характеризується подоланням євроцентризму. В суспільстві слід розповсюджувати «особистісноцентричні» мотивації, популяризувати ідеї особистісного самовдосконалення [3].

Н.А.Іордакі підкреслює, що у сучасних умовах відбувається розширення смислового поля особистісної проблематики, що призводить до розуміння особистості як осереддя нескінченності і вічності духовного буття, як духовно-трансцендентної екзистенційної нескінченності людського буття, що дозволяє їй як кінцевому модусу існувати у загальності і цілісній нескінченності універсуму. При цьому особистість втілює діалектику індивідуального і універсального: універсальна вона за своєю суттю, оскільки соціально і духовно співвіднесена із загальним, а індивідуальна (одиночна) вона за способом свого існування [1].

Визначальним є також і розуміння особистості як духовного утворення. У цій тезі виявляється діалектичний зв'язок понять «особистість» і «духовність», оскільки сутнісна природа особистості завжди духовна, а духовний розвиток індивіда неможливо здійснити поза його особистісною суб'єктною позицією. Духовні основи особистості Н.А.Іордакі визначає як онтологічно-субстанціальні ціннісні екзистенціали, цілокупність і діалектична єдність яких забезпечує вищу стадію духовного розвитку особистості, що характеризується її проривом у сферу абсолютного буття. Подібне розуміння дозволяє включити в поняття «духовні основи

особистості» добро, істину, любов, свободу, творчість і красу, внаслідок цілісного розвитку яких виникає духовність як нова системна якість. Вченим виведено систему принципів формування духовних основ особистості, які є методологічними засадами виховання духовності: принципи системності і комплексного підходу до виховання духовності, синергетичності, спадкоємності, діалектичності суб'єкт-об'єктних відносин вихователя і виховуваного, екзистенціально-особистісного спілкування, свободи вибору, соціокультурної ідентичності, природовідповідності і діяльнісного підходу до виховання. Прикметно, що ці принципи застосовуються, виходячи з особливостей ведучої діяльності на кожному етапі особистісного розвитку [2].

На думку Г.О.Нестеренко, синергетика найкращим чином висвітлює спонтанність саморозгортання внутрішнього змісту особистості і тому є необхідною для дослідження процесу самореалізації особистості. Зокрема, в контексті ідей синергетики особистість постає складною, дисипативною, нелінійною системою сутнісних сил. Останні є діяльними елементами особистості, які з необхідністю об'єктивуються в процесі діяльності, що складає сутність особистісної самореалізації. Специфічний зміст самореалізації особистості полягає в тому, що самореалізація – це єдиний процес, який забезпечує дійсне включення людини до ієрархічно вище розташованих систем. Критерії гуманістичної спрямованості самореалізації особистості включають слідування принципам толерантності, співчуття, компромісності, помірності по відношенню до самого себе, до іншої людини, до суспільства, до природи та до майбутнього [8].

О.В.Марченко підкреслює, що «набуття себе» характеризує рух людини не до довільно визначеної самості, а до набуття єдності людської сутності та існування, досягнення цілісності, повноти індивідуалізації. В цьому процесі людина виявляє і розкриває своє людське призначення у світі. Її пошук та знаходження Бога, єднання з ним, обоження, яке постає як благодатне

преображення людської природи, її богоуподібнення означає водночас і здобуття нею особистої природи, становлення особистістю [6].

Науковець зазначає, що вітчизняна релігійно-філософська думка відображає особливості греко-слов'янського, християнського типу культури з притаманним йому акцентом на проблемі «людина – Бог», крізь призму якої здійснюється осмислення граничних підвалин життя людини. Мислителі України розглядали проблему духовності в контексті пошуку глибинних характеристик людського існування, де вона виступає як усвідомлюване переживання людиною своєї причетності до Бога, усвідомлення нею себе не просто в якості виконавця певної соціально детермінованої ролі, а як індивідуальності, переживання себе суб'єктом і предметом ціннісно-сислового Універсуму, світу духовних орієнтацій і цінностей. В українській духовній традиції Бог постає в якості абсолютної самоцінності, що все в собі містить і ні до чого не зводиться, в якості останньої основи, трансцендентного зосередження і верховної інстанції. Людина існує тому, що є Бог і що вона може до Бога рухатись, уподібнюватись йому. Бог для людини тут не ідея, а першопочаткова присутня духовна реальність, що переживається в живому досвіді віри. Акт внутрішнього спілкування з Богом збагачує особистий внутрішній світ людини необхідними екзистенційними істинами, що формують її духовність, упереджуючи, застерігаючи особу від збочення до бездуховної емпірії буденного життя. Діалогічний характер боголюдських взаємин забезпечує вихід "я" за межі його онтологічної обумовленості, надаючи індивідуальному буттю якісно нових горизонтів. Отже, для індивіда духовність – це спосіб своєрідного самобудування, вихід до найвищих ціннісних інстанцій власного конституювання, вияв онтологічно притаманного прагнення до свободи, в якій безпосередньо проявляється співпричетність людини до граничної духовної реальності. І якщо світогляд передбачає вибір способу життя, то духовність пов'язана з вибором свого власного образу [6].

Головна риса українського світовідчуття – моральне спрямування «всерединою «самого себе», тобто індивідуально-персоналістична настанова, що передбачає насамперед зосередженість на розбудові своєї "самості". І якщо російська ментальність характеризується аскетичним прагненням піднятися над життям у найвищі виміри ідеальних сфер, до трансцендентного як майбутнього, то для української духовності типовим є намагання людини поновити навколо себе ту гармонію, яку вона відчуває в собі, освятити реальність, а не втікати від неї. Увійти в абсолютне відношення з Абсолютом означає тут не зрестись світу, але утвердити світ в його власній основі. І якщо в класичній європейській філософії визначальне завдання людини – зростання (самоперевищення, трансцендування) – розглядається як специфічна прерогатива розуму, то у релігійно-філософській думці України – переважно як безпосередня реалізація взаємин людини з Богом. Духовне призначення людини полягає в єднанні з Богом, у становленні її вільною і суверенною особистістю, котра особистісно постає перед Богом. А це означає перевершення людиною власної природи, її преображення й обоження [7].

Отже, О.В.Марченко підсумовує, що пріоритетність практичних, моральних аспектів духу, утвердження етичної цінності особистості є засадничим для традицій української духовності, де превалюючим є «софійний» вимір філософування, а термін «Софія» стає перетвореним витлумаченням філософії як мудрості – сукупного знання про світ і вчення про те, як людині потрібно жити в цьому світі, "жити в істині", прямуючи до її найповнішого втілення, до морального ідеалу, до Бога, де сам Бог розуміється як сутнісна реалізація людського в людині; а «серце», яке об'єднує всі сутнісні сили людини, є гарантом її антропологічної цілісності, центром прилучення до трансцендентного, розглядається як вищий прояв людської духовності, а звідси – Божого в людині.

О.В.Марченко, розглядаючи культ святих в історії вітчизняної духовності, яка тісним чином пов'язана з духовним досвідом ісихазму,

відзначає, що він сприяв осмисленню внутрішнього життя людини, шляхів індивідуального сходження до Бога, утвердженню засад християнського персоналізму, орієнтованого на визнання самоцінності особистості. Співпадаючи з деякими тенденціями розвитку української культури, ісихазм сприяв більш свідомому й послідовному їх вираженню, служив своєрідним каталізатором їх переростання в нову якість. Він націлював людину на досягнення її єднання з Богом через самопізнання, самозаглиблення у внутрішній духовний світ [6].

Таким чином, за О.В.Марченко, визначальною рисою української релігійно-етичної думки є її людиноцентричність, визнання верховної цінності людського індивіда, поряд із розумінням того, що тотожності з собою, свого особистісного статусу людина спроможна досягти лише виходячи за межі емпіричних вимірів свого буття, перевершуючи себе як виключно природну чи соціальну істоту, лише в трансценденції, яка дає можливість подолати власну конечність і незавершеність, віднайти й реалізувати сенс власного життя шляхом прилучення до сфери вічного й абсолютного. І в своїх пошуках вічних начал буття, пошуках Бога, який постає тут не як уособлення зовнішньої, що тяжіє над людиною, безособової сили, яка вимагає послуху і покори, а як її власний ідеал повноти, цілісності й досконалості, людина вибудовує себе, формується як особистість, відповідальна за свій життєвий вибір, реалізуючи тим самим своє творчо-особистісне покликання. Богошукання таким чином постає як важливий шлях самовизначення та самореалізації особистості, коли пошук Бога перетворюється для неї на людинорозмірний процес пошуку-знаходження самої себе, своєї людяності, істинної форми власного існування; процес, невіддільний від самотрансформації особистості, її преображення й обоження [7].

Л.М.Сідак відзначає, що самореалізація, яка є однією з важливих екзистенціальних потреб людини, задовольняється насамперед у формі самовдосконалення і втілення цілей у діяльності для себе та суспільства.

Вона в основному забезпечується за допомогою аскетичних прийомів і методів. Оскільки самореалізація особистості передбачає її самовдосконалення, спрямоване на оновлення, то вона є різновидом творчості. У той же час творчість як засіб самореалізації особистості потребує аскетизму, який також є творчим актом. Отже, аскетизм – це основний екзистенціальний принцип саморозвитку, самоздійснення особистості, який визначає ступінь її досконалості й самовідношення та відношення до світу. І лише у вузькому значенні аскетизм – це спосіб життя, для якого характерним є зречення світу, тотальне застосуванням аскетичних прийомів тощо.

Аскетизм передбачає свідоме прагнення найвищих чеснот, готовність іти тернистим шляхом пошуків, і насамперед пошуків себе. Головним мотивом, який спонукає до цього, є усвідомлення невідповідності наявного стану людини бажаному ідеалу. А тому відправною точкою аскетичного самовдосконалення є самопізнання і самооцінка. Справжнє "Я" людини – це ідеальна потенційна досконалість, яка і є головною метою аскетичної. Аскетизм – це багатогранне явище, а саме: соціоморальний принцип, що базується на самообмежуванні та самопримушуванні; свідомо, вольова, морально спрямована діяльність; специфічний засіб саморегуляції та самовдосконалення моральних, інтелектуальних, вольових та фізичних здібностей людини, який мотивується усвідомленням власної недосконалості, суперечливості між ідеальним і наявним станом особистості [9].

Оцінка аскетичної залежить від розуміння поняття самореалізації особистості. Усвідомлюючи аскетизм як одну з важливих екзистенціальних потреб людини, що задовольняється насамперед у формах самовдосконалення та діяльності для себе і суспільства, заперечення наявного недосконалого стану та наближення до відчутого й усвідомленого ідеалу, необхідно визнати, що самореалізація забезпечується за допомогою аскетичного, любовного за своєю природою механізму [9].

Самореалізацію Л.М.Сідак визначає як одну з найважливіших екзистенціальних потреб людини, яка задовольняється насамперед у формі самовдосконалення, тобто автоцентристської творчої вольової діяльності, свідомо і підсвідомо (любовно) спрямованої на оновлення людини, заперечення наявного недосконалого стану та наближення до усвідомленого ідеалу, а також втілення цілей у діяльності для себе і суспільства. Аскетизм, на думку вченого, є механізмом, який забезпечує успішний характер такої діяльності. Автоцентрична творчість, оновлення особистості потребує духовного розпізнавання й оцінки недосконалості, її аскетичного самообмеження, розпізнавання трансцендентного ідеалу і любовного устремління до нього, а також аскетичного ставлення до страждання і задоволення, які обов'язково супроводжують таку діяльність, але є якісно нижчими за любов, що спонукає й підтримує самореалізацію. Значимість аскетизму у творчості полягає в тому, що самообмежування та самопримушування творчих натур спрямовано не на усунення зовнішніх перешкод, а на протидію власному егоїзму й самореалізацію [10].

Отже, з огляду на природу людини самореалізація особистості можлива лише на шляху зречення від егоїстичної діяльності на користь альтруїстичної.

На думку О.М.Шиловської, саморозвиток – це процес, що включає в себе, зокрема, усвідомлення та прийняття власного досвіду й власної особистості. Усвідомлення власного досвіду ефективно відбувається в процесі народження наративу, в якому відображена історія життя особистості. В процесі переосмислення історії життя та створення нового наративу не лише відбувається реконструювання власного досвіду, а й з'являється новий погляд на власну особистість, що є однією з умов її саморозвитку. Одним з видів наративу є автонаратив, що є засобом розкриття внутрішніх основ особистості, змісту її «Я-концепції», в процесі опису тих подій життя, які кардинально вплинули на усвідомлення власного «Я» та розвиток особистості [11].

Отже, необхідними умовами особистісного саморозвитку людини є: її активність в конструюванні свого внутрішнього світу та уявлень про себе, здатність знаходити нові способи інтерпретації і навіть конструювання подій власного життя; включення особистого досвіду в систему «Я-концепції» та цілісне сприймання власної особистості; усвідомлення необхідності особистісного саморозвитку, внаслідок чого відбувається зміна певних переконань, поглядів, настанов; самоприйняття як необхідна умова для позитивних змін і реалізації можливості саморозвитку; саморозкриття як умова досягнення змін різних аспектів «Я» шляхом осмислення свого внутрішнього світу та власного досвіду; самопізнання як шлях до розуміння власної особистості.

Таким чином, сучасне бачення особистості діалектично вбирає в себе її розуміння як вищої, істинно людської, екзистенційної основи буття людини. В особистісній суті виокремлюються такі характеристики, як вічність, нескінченність, трансцендентність, космічність, здатність до виходу у вищий духовний вимір і можливість досягнення абсолюту. Поняття «особистість» міцно пов'язане з біосоціальною активністю, трансцендентним прагненням до свободи, особистою незалежністю та творчою діяльністю в різних сферах суспільного буття, самоусвідомленням моральної і правової відповідальності. Однією з умов саморозвитку є поява нового погляду на власну особистість внаслідок переосмислення історії життя та створення нового наративу. Самореалізація особистості передбачає її самовдосконалення, спрямоване на оновлення, тому вона є різновидом творчості. У той же час творчість як засіб самореалізації особистості потребує аскетичного самопримушування і самообмежування для вирішення негативного і позитивного завдань аскетичності: заперечення наявних іманентних особистості образів, поглядів, знань і устремління до трансцендентної новизни. Тому й аскетизм, як процес самовдосконалення особистості, є творчим актом. Пошук та знаходження людиною Бога, обоження, її богоуподібнення означає водночас і здобуття нею особистої природи, становлення особистістю. Визначальною рисою

української релігійно-етичної думки є її людиноцентричність. Український менталітет здавна сконцентований саме навколо моральної проблематики, центр якої – «внутрішнє буття» індивіда, тому богошукання є важливим шляхом самовизначення та самореалізації особистості. Критерії гуманістичної спрямованості самореалізації особистості включають слідування принципам толерантності, співчуття, компромісності, помірності по відношенню до самого себе, до іншої людини, до суспільства, до природи та до майбутнього.

Література

1. Іордакі Н.А. До формування духовності особистості: філософський аспект проблеми// Науковий вісник Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Серія: Філософія.– Харків: ХДПУ, 2001.– Вип. 8.– С. 84–90.
2. Іордакі Н.А. Проблема виховання духовності особистості на сучасному етапі// Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія. Педагогіка. Психологія.– Харків: ХВУ, 2002.– Вип. XV.– С. 63–68.
3. Ларцев В.С. Західна і східна культури як діалектичні складові соціального прогресу особистості та суспільства// Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць.– Вип. 22.– К.: Український Центр духовної культури, 2001.– С.150–160.
4. Ларцев В.С. Поняття особистості в сучасній філософії// Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць.– Вип. 18.– К.: Український Центр духовної культури, 2000.– С. 158–173.
5. Ларцев В.С. Розвиток особистості в сучасному українському суспільстві: об'єктивне і суб'єктивне// Інтелект. Особистість. Цивілізація.– Вип. 1.– Донецьк: Видавництво Донецького держ. ун-та економіки і торгівлі, 2002.– С. 7–18.
6. Марченко О.В. Богошукання як шлях людського самоздійснення: аналіз вітчизняної релігійно-філософської традиції. Монографія.– Черкаси: «Брама», 2004.– 264 с.
7. Марченко О.В. Екзистенційно-антропологічний вимір вітчизняного філософування// Вісник Черкаського університету. Серія: Філософія.– Вип. 20.– Черкаси: ЧДУ, 2000.– С. 28–35.
8. Нестеренко Г.О. Проблема самореалізації особистості в контексті синергетичної парадигми// Грані: Науково-теоретичний і громадсько-

політичний альманах.– Дніпропетровськ, 2000.– № 5 (13).– С.51–57. 9. Сідак Л.М. Природа і сутність аскетизму// Вісник Національного технічного університету «ХП».– Збірник наукових праць. Тематичний випуск «Філософія». Харків: НТУ «ХП».– 2003.– № 2.– С. 154–160. 10. Сідак Л.М. Сутність самоздійснення особистості як аскетичне устремління до вдосконалення// Науковий вісник Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди. Серія: Філософія.– Вип. 13.– Харків: «ОВС», 2002.– С.104–112. 11. Шиловська О.М. Наратив як засіб саморозвитку та духовного становлення особистості// Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Українська еліта та її роль в державотворенні»: Зб. наук. пр. Військового гуманітарного інституту НАОУ.– Київ, 2000.– С. 351–355.

Анотація

У статті розглядається особистість як духовне утворення, а також духовно-екзистенційна основа людського буття. Зазначається, що необхідною умовою саморозвитку особистості є самореалізація, яка передбачає її самовдосконалення.

Annotation

The article deals with a personality as a spiritual formation and also as a spiritual-existential foundation of human existence. It is noted that the essential condition for self-development of a personality is its self-realization which presupposes its self-perfection.

